

«Черновіц — а штот міт ідн» (Чернівці — місто, повне євреїв)

Ілля Аксельрод: Всім привіт! Це «Їдиш подкаст» — звукова доріжка з минулого, записана в теперішньому заради майбутнього. Проєкт створено на замовлення Їдиш-центру при Всесвітньому єврейському конгресі. Я хочу представити учасників сьогоднішнього подкасту: це доктор Мордехай Юшковський, науковий керівник Їдиш-центру при Всесвітньому єврейському конгресі, та професор Вольф Москович — лінгвіст, лексикограф, поліглот і людина, яка гостинно приймає нас у своїй оселі сьгодні. Мене звать Ілля Аксельрод — комік, продюсер, автор серії документальних фільмів про їдиш. Сьгодні ми маємо дуже цікаву розмову. Я хотів би почати не з місця Вашого народження, а з раннього дитинства в Чернівцях, які, власне, вас і зіштовхнули з мовою буквально з перших днів.

Вольф Москович: Річ у тому, що їдиш — це моя рідна мова. Це перша мова, якою я почав говорити й продовжую говорити до сьгодні. Я народився в релігійній традиційній єврейській сім'ї, в якій дотримувалися єврейських звичаїв, традицій у такі глухі роки. З іншого боку, це була сім'я, пов'язана з Ерец Ісраель, з Ізраїлем. Частина нашої сім'ї ще в тридцяті роки виїхала в Ерец Ісраель і будувала тут майбутню державу. З нашими родичами ми весь час мали постійний контакт. Ми не відривалися ні на день від того життя, яке було тут. Переписувалися мовою їдиш із нашими родичами — це була наша спільна мова. Отримували звіди посилки з мацою щороку й дотримувалися таким чином за нашою традицією всіх обрядів, пов'язаних з єврейськими святами. У мене була в тих же Чернівцях бар-міцва, яка готувалася, і таке інше. Це загальний профіль моєї родини.

Ви сказали, що я володію якоюсь величезною кількістю мов. Справді, я володію деякою кількістю мов, дехто вважає, що 15 мовами, інші — 13 мовами, але в будь-якому випадку я практично працюю з усіма мовами Європи й читав лекції різними мовами в різних країнах Європи й Америки. Що стосується їдишу, то тут у мене була деяка проблема з читанням лекцій, і Мордехай був одним із моїх студентів тут в Ізраїлі. Річ у тому, що мій їдиш — це їдиш з дому, домашній їдиш. Тобто функцією цієї мови було щоденне спілкування. А ось коли виступаєш перед аудиторією, читаєш лекції, то це трохи інший їдиш. Потрібно знати всю термінологію, треба бути підготовленим до цього, треба знати не лише свій домашній діалект, а й літературний їдиш. І тут у мене був довгий шлях оволодіння взагалі всіма аспектами їдишської культури й традиції.

Я почну трохи здалеку, від того середовища, в якому я ріс. Місто Чернівці — найнезвичайніше місто, можна сказати, з міст, що були на території колишнього Радянського Союзу. Це місто змінювало свою державну належність кілька разів. Початки його — десь у молдовському князівстві, були завойовники польські, завойовники угорські, завойовники турецькі, різного роду впливи. Зрештою це все встановилося, коли нарешті прийшли австрійці, і з 1774 року Чернівці були австро-угорським містом.

Ця чернівецька культура сама по собі, зокрема чернівецька єврейська культура, має основу саме в цьому періоді процвітання в місті — економічного процвітання, культурного процвітання, яке було в австрійську добу й тривало до кінця Першої світової війни, 1918 рік. Коли прийшли румуни, це був період деякого придушення їдишської культури. Попри придушення культури саме в цей румунський період у Чернівцях було створено дуже багато видатних літературних творів цією мовою та функціонували різноманітні культурні установи, як-от єврейські бібліотеки; так званий «Шульферайн» — це такий навчальний центр мови їдиш; їдишські театральні трупи і так далі, все це тривало.

Це місто єврейської традиції славиться тим, що саме в ньому 1908 року представники різних країн Європи й Сполучених Штатів також зібралися й заявили на весь світ, що їдиш є національною мовою єврейського народу, однією з двох національних мов — їдиш та іврит. Це була перша така політична заява про становлення єврейського самовизначення, культурного самовизначення євреїв Східної Європи й Російської імперії зокрема. Це була така чудова подія, що досі в сучасній єврейській історії Чернівці є важливим центром єврейської культури. Саме в Чернівцях працювала єврейська вчительська семінарія, через яку пройшло чимало людей. У цій семінарії викладали як іврит, так і їдиш. Зокрема, у цій семінарії навчався відомий їдишський письменник Іхіл Шрайбман.

Чернівці того часу, коли вони належали до Румунії, були найбільшим центром їдишської культури в Румунії. Чому це сталося в румунський період? Тому що тоді до Чернівців переїхала досить велика кількість євреїв із Бессарабії, які загалом дотримувалися єврейських традицій, їдишу, навіть більшою мірою, ніж місцеве чернівецьке населення. Місцеве населення Чернівців було в особливому положенні. Німецька мова була настільки престижною й давала таку можливість входження до європейської культури, що дуже багато євреїв у Чернівцях переходили з їдишу на німецьку мову.

Чернівці були одним із двох міст східної частини Австро-Угорської імперії, де шкільне викладання вели здебільшого не їдишем, а німецькою мовою. Було таке місто Броди на додаток до Чернівців. У цих двох містах була дуже розвинена саме освіта німецькою мовою. У Чернівцях працював університет німецькою мовою, куди поступали без жодних проблем, звичайно ж, і євреї, які становили більшість студентського населення цього університету на той час. Тож у Чернівцях була ніби двомовність між їдишем та німецькою мовою. Ситуація була така, що серед заможних євреїв, які асимілювалися більшою мірою, переважала німецька мова, хоча вони чудово володіли їдишем. У найбільш бідних верствах населення основною і, мабуть, єдиною мовою, по суті, був їдиш, оскільки це підживлювалося двома центрами хасидських династій — Садгорою, поряд прямо з Чернівцями, зараз це просто частина міста, і Вижницею. Там були визначні, по суті, рабини. Послідовники цих рабинів — хасиди — і становили частину найбільш бідного населення міста. Вони говорили, звісно, лише їдишем.

І коли я ріс у Чернівцях, то загалом це були Чернівці дещо інші, ніж Чернівці довоєнного, румунського періоду. Румунський період закінчився 1944 року. Румунія воювала на боці Гітлера, на боці фашистської Німеччини, але перейшла, сказати б, на бік союзників у серпні 1944 року, аби врятувати свої якісь інтереси. Під час Другої світової війни Чернівці були єдиним містом на території Східної Європи, де мешкало єврейське населення. Річ у тому, що в сусідньому Кишиневі все єврейське населення було знищено. У сусідньому Львові та сусідньому Станіславі все єврейське населення було знищено. У Чернівцях протягом усієї війни мешкало 20 тисяч євреїв. Гетто існувало 6 місяців, після чого було розформовано. Частина населення гетто відправили в Трансністрію, а 20 тисяч залишалися на місці, як необхідні для народного господарства громадяни. Проте такий порядок існував і в інших місцях, зайнятих окупаційними німецькими та румунськими військами. Відмінність полягала лише в тому, що в якийсь період 1943 року всіх цих євреїв вбили, а от у Чернівцях єврейське населення залишалось весь час до визволення Червоною Армією.

Коли Червона Армія зайняла Чернівці, то, за офіційними радянськими даними, в місті було 17 тисяч євреїв, а потім трапилася наступна ситуація. Річ у тому, що під час війни німці передали частину території України під управління румунам, і вона називалася Трансністрія. І в цих таборах ситуація була набагато стерпнішою, ніж в інших місцях, що їх окупувала фашистська Німеччина. Там із тих євреїв, які були депортовані з Бессарабії та Буковини, вижило приблизно 40 %. Маса цих євреїв прямувала в бік Чернівців 1944 року. Чому Чернівців, а не інших місць? Це місто завжди знаходилося на стику кордонів, і тому з цього міста завжди можна було переїхати з однієї країни в іншу з легкістю. Кордон Російської імперії проходив за 30 кілометрів від Чернівців. В теперішній час румунський кордон лежить за 40 км від міста, і всі євреї мріяли тільки про одне: вибратися з цього пекла й тікати на Захід. А тікати можна було лише на Захід, тобто вони розуміли, що залишатися в Радянському Союзі було не так безпечно. У Чернівцях можна було виїжджати за кордон до травня 1946 року — офіційно не всім, а тим, хто мав відповідні документи, що вони були громадянами Румунії, Чернівців чи Буковини до війни. Таким чином виїхали десятки тисяч людей саме через Чернівці, і всі прагнули туди. Ця ситуація з виїздом із Чернівців зберігалася протягом усього радянського періоду, тобто завжди з Чернівців можна було виїхати — з обмеженнями за хабарі якимось чином, але це було можливо. Такою була особливість міста.

І ось повоєнне населення Чернівців складалося, з одного боку, з чернівецьких місцевих євреїв, які ніяк не могли ужитися в Радянському Союзі й намагалися будь-яким способом таки звідти виїхати — і вони мали для цього формальну підставу, — і величезної кількості євреїв із Бессарабії, з Поділля, переважно, із Західної та Центральної України — більшість населення міста. Ці люди говорили їдишем. Ці люди, на відміну від місцевих чернівецьких євреїв, які здебільшого вже були не в Чернівцях, всі говорили їдишем. Таким чином так вийшло, що відразу після Другої світової війни Чернівці виявилися тим самим центром, де виникли плани відродження єврейської культури. До Чернівців

переїхав єврейський театр. Поки було можливо, він функціонував у цьому місті, але 1950 року його закрили на прохання, як писалося на той час «трудящих», хоча на всіх виставах зали були переповнені, і це було культурною віддушиною, де люди могли чути єврейську мову. Це було просто свято серця — те, що вони могли приходити до театру, приходили цілими сім'ями. Абсолютно чудове явище.

У Чернівцях існувала єврейська їдишська школа, школа № 18, в якій всі предмети викладали їдишем. Були вчителі цієї школи, які після її закриття 1948 року, залишалися в місті й перекваліфікувалися на якісь інші професії: стали вчителями англійської, російської чи української мови тощо. У місті працювали бібліотеки. До війни існувала велика бібліотека центру Медем. Це був центр партії «Поалей Ціон», які загалом мали свої курси теж мовою їдиш, готували єврейських ремісників з різних необхідних професій. І були приватні бібліотеки, що збереглися. Оскільки 20 тис. населення залишалося на місці, ці бібліотеки теж залишалися на місці, і зацікавлені люди мали доступ до бібліотек. Отож література була. І я всю сіоністську літературу загалом читав їдишем, німецькою мовою з цих самих бібліотек. Частину цієї літератури привіз із собою з Чернівців.

Культурний бульйон був такий, що порівняти це з іншими частинами Радянського Союзу щодо можливості підтримки єврейської культури можна було лише хіба що з балтійськими містами, тобто з Вільнюсом, Ригою чи Кишиневом. Там також були умови для цього. В Одесі завжди були умови для того, щоб підтримувати їдиш, але не такою мірою. Місто дуже велике порівняно з Чернівцями, а Чернівці залишалися невеликим, по суті, містом, у якому на той час після війни перебувало близько 120–150 тис. осіб, з яких половина була єврейським населенням. Тому реально моє життя щодо мови їдиш — їдишське життя — складалося з того, що в сім'ї, зі своїми батьками я говорив, звичайно ж, їдишем. Далі, зі своїми однолітками я говорив російською мовою, звичайно, бо з ними просто не належало говорити [інакше]. Вони знали їдиш певною мірою, але вже не говорили цією мовою. Усі ремісники в цьому місті були євреями. Тому ти міг зайти в будь-яку майстерню, і там тією мовою, якою ти спілкувався, був їдиш, звичайно.

Було кошерне вбивство худоби, і було кошерне м'ясо. Була вся ця термінологія. Були люди, які працювали в синагозі якийсь час. Синагог було досить багато, потім залишилося лише одна, а головна синагога врешті-решт перетворилася на кінотеатр. Це ціла історія. Її називали жартівливо «кіноногою», вона існує й нині. До останньої війни, до 24 лютого цього року, в єврейській громаді були плани взяти цю будівлю у свої руки й відродити там центр єврейської культури.

Літературне середовище: вони були членами, як ви розумієте, Спілки письменників СРСР. Там були такі люди, як Мойше Альтман, Йосеф Бург, який залишався таким до кінця. Це був, по суті, останній їдишський письменник в Україні, а можливо й на території колишнього Радянського Союзу. Він порівняно недавно помер. Це були люди переважно з Бессарабії, як завжди. Найбільшим був Альтман. Він був сам із містечка

Липкани. Було ще кілька досить великих єврейських письменників із того самого містечка. Еліезер Штейнбарг — він помер у Чернівцях 1932 року. Його могила була таким центром притягання для всіх хранителів і поціновувачів мови їдиш. У місті досі, до сьогодні біля його могили відбуваються мітинги. На його могилі напис мовою їдиш. Письменники заgrimіли в ГУЛАГ, тобто їх усіх послали в ГУЛАГ, за винятком таких, як Хаїм Меламуд, який був стовпом сов'єтизму, радянської ідеології на той час у місті. Після того, як вони відсиділи й після відлиги і так далі, вони повернулися, звісно, до міста, але переслідування цих письменників не припинилися. Скажімо, людина, яку я знав краще за інших письменників, — Меєр Харац, — його просто піддали ідеологічній обробці за те, що він опублікувала один зі своїх віршів в єврейській газеті в Польщі «Фольксштіме». Я видаю серію, яка називається «Євреї та слов'яни», і в цій серії я опублікував стенограму процесу переслідування Меєра Хараца. Так ось ці люди були в Чернівцях, але вони поводитися досить обережно, боялися виставляти свої твори, які не було змоги публікувати. Я говорю про ситуацію до початку 1960 років.

Я жив у цьому місті. Щоб відтворити характер цього міста: ось я йду вулицею. Йду і чую початок передачі мовою їдиш радіостанції «Голос Ізраїлю». Начебто не бояться люди, вікна відчинені влітку, я починаю слухати цю передачу і продовжую йти. І з сусіднього вікна я чую продовження цієї передачі. Іду далі й чую всю цю передачу. Я можу йти півгодини цією вулицею й чути всю цю передачу мовою їдиш.

Що нам давали ці радіопередачі їдишем? По-перше, це був зв'язок з Ізраїлем. Більшість із нас відчувала зв'язок із нашою історичною батьківщиною, з Ізраїлем. Друге, що стосується мене як філолога, це давало мені змогу бути пов'язаним із літературним їдишем. Тобто вдома я мав домашній їдиш, а ці передачі — було також читання літературних творів, віршів тощо. І таким чином я навчався літературному їдишу.

В академічному середовищі не було нікого, хто б публікував якісь свої роботи про їдиш. Була лише одна дисертація, захищена про синтаксис у післявоєнний період у Радянському Союзі. Отже, все це було обмежено. Перелом стався десь після 1961 року, коли в Москві з ініціативи Арона Вергеліса виник журнал «Советіш геймланд» (Радянська батьківщина). Арон Вергеліс був людиною дуже енергійною й талановитою. Він почав встановлювати зв'язки з єврейськими письменниками в різних місцях Радянського Союзу. Приїжджав неодноразово до Чернівців, і були так звані читацькі конференції — зустрічі з Ароном Вергелісом, з єврейськими письменниками в місті. Номери «Советіш геймланд» цілком можна було придбати без жодних проблем. Проблеми були зовсім інші. У таких людей, як я, була проблема, яка полягала в тому, що я ставився з підозрою до всього офіційного радянського. Тому якщо це була ідеологічна радянська контора, то я таку контору не приймав. Це був один бік питання, а інший полягав у потягу до мови їдиш. А це був прекрасний журнал, в якому друкувалися найкращі їдишські письменники. Це був журнал, який, мабуть, був найкращим їдишським журналом взагалі у світі в той час. Я плювався, але читав. Це перше. Друге, з цього журналу я не міг

отримати те, що мене цікавило. Мене цікавив також іврит, а можливості вивчення івриту в ті часи, ще до Великої алії, були дуже обмежені.

Я з традиційної єврейської сім'ї, сім'я була незаможною, але вона знайшла кошти для того, щоб дати мені досить пристойну єврейську освіту. У мене був приватний учитель — не один, а два. Один учитель був з івриту та їдишу, а другий готував мене до бар-міцви. Перший учитель закінчив тим, що його ув'язнили за сіоністську діяльність, і з того часу його ніхто не бачив. Щодо другого вчителя, то він успішно мене підготував, і в мене пройшла бар-міцва в одній із синагог міста на той час. Оскільки я вже трохи знав іврит, інтерес до івриту, звісно, в мене був великий, і я був не єдиним. Було багато таких людей, мабуть, у Чернівцях. Виникало питання: звідки взяти джерела івриту? У цих приватних бібліотеках, звичайно, були матеріали, але застарілі, а треба було щось ще. І тоді ми почали шукати в кіосках ізраїльську газету «Дер вег». Це була їдишська газета Комуністичної партії Ізраїлю, яку мені, звичайно, знову-таки з ідеологічних причин було неможливо читати, проте я звідти виколупував івритські слова. Таким чином я отримував відомості й просто нові лексеми з івриту.

Єврейська культура в Чернівцях була тісно пов'язана з єврейською традицією та збереженням єврейської релігії. Ці речі були тісно пов'язані між собою й до того ж із майновим цензом. Тобто якщо людина була біднішою, то за всіх інших рівних умов, її зв'язок з їдишем був більшим, ніж зв'язок людини, яка була в суспільстві, так би мовити, більш асимільована й посідала вище становище. Припустімо, на якомусь етапі моєї біографії вже не в Чернівцях, коли влада вирішила перевірити мою ідеологічну благонадійність, вони підіслали до мене неєврея-студента в університеті, який запропонував мені їдиш-англійський словник Гаркаві й дивився на мою реакцію, а потім доповідав мою реакцію далі. Тобто це був навіть матеріал для провокацій. Якщо до появи «Советіш геймланд» їдиш був мовою, знання якої необхідно було приховувати, а вже після того, як з'явився цей журнал, їдиш набув зовсім іншого статусу в сприйнятті влади. Тобто вже можна було відверто говорити, що ти знаєш їдиш, відкрито писати їдишем і так далі. Тому ті письменники, які були в Чернівцях, ніби ожили, тобто в них з'явилося друге дихання й хоча вони пройшли через такі величезні випробування в ГУЛАГу тощо, ті з них, які вижили, повернулися до діяльності й публікували свої твори. Також через Арона Вергеліса вони отримали змогу публікувати свої книги у видавництві «Радянський письменник». Тому, дивлячись на діяльність Арона Вергеліса та його журнал у ретроспективі, мушу сказати, що це, по суті, була одна з чудових спроб збереження їдишу в абсолютно неможливих умовах такого авторитарного режиму. Окрім того, завдяки Вергелісу ми маємо нині покоління письменників, яких колись називали молодими, а нині вони вже середнього віку. Він виховав ціле покоління цих письменників на своїх літературних курсах, які він організував у той самий час в Інституті світової літератури імені Горького.

Коли я згодом переїхав до Москви, то зрозумів, що втратив — чернівецьке середовище, яке мене пов'язувало з їдишською культурою і таке інше. Я втратив це середовище. Цей

чинник, роль Чернівців загалом і місце цього міста в єврейській культурі того часу добре описано у вірші Юрія Штерна, який я зараз прочитаю. Юрій Штерн — це колишній депутат кнесету. На жаль, його вже немає в живих. Він також відомий ізраїльський політик, який приїхав з першою хвилею сімдесятих років до Ізраїлю. Вірш називається «Я живу в Єрусалимі»:

Виїжджаєм зі столиці,
їдемо в далекії кінці —
чи то в місто Черновіци,
чи то в місто Чернівці.

Ти такого не побачиш
ні в Москві, ні під Москвою —
гомонять усі на їдиш:
і єврей, і навіть гой.

Резиденції, палаци,
верби плачуть де-не-де,
У будівлі синагоги
кінотеатр — кіно йде.

Ми, євреї, без столиці,
Ми, євреї, без країни,
нам, євреям, Черновіци
навзамін на втіху дані.

Я живу в Єрусалимі,
знову в батьківському домі,
уривки багатьох ліній
пов'язав вузлом я.

Як питали на засипку:
«В чім секрет?» — відповідав:
«Щеплення єврейське
в Черновіцах я дістав».

Справді, мені дуже пощастило, що я виріс у цьому місті. І коли я приїхав в Ізраїль, мені було дуже легко адаптуватися. Чернівці дали мені, по суті, ось це саме життя в абсолютно єврейському середовищі. А ось чого вони не могли дати, це відчуття того, як це буде жити євреєм у своїй країні. Цього я не міг зовсім звідти, з Чернівців, бачити. І щоб зрозуміти, яким чином це буде в Ізраїлі, перед тим, як зробити алію, я поїхав у Вірменію. Там був той самий етнічний суп, який є в Ізраїлі. Тобто Вірменію створили вихідці з різних країн, і ось я побачив, яким чином люди з різних країн можуть жити

разом, знаходити спільну мову і так далі. І це дало мені уявлення про те, як це буде в Ізраїлі. Коли приїхав в Ізраїль, все було знайоме щодо єврейської культури. В ульпані я пробув порівняно недовго, мені цього не треба було. Я негайно влився в ізраїльське життя. Чернівці були таким елементом мого культурного виховання, який допоміг мені адаптуватися вже в Ізраїлі.

Найцікавіше в мене з їдишем було ось що. Якось я був на кораблі, який йшов зі Швеції на Аландські острови. Там була якась конференція, різні люди з різних країн, зокрема безліч шведів. До мене підійшов один швед і представився. Це був відомий шведський бізнесмен, один із найбагатших. Чорний він був. І він розповів мені, що взагалі сам походив зі Сполучених Штатів і що якщо мені це цікаво, то він є очільником шведської масонської ложі. Далі він спитав, чим я займаюся. Я йому сказав, що займаюся мовою їдиш. «Чудово», — сказав він і продовжував зі мною говорити їдишем. Їдиш його був абсолютно прекрасний, і ми проговорили багато годин. І я запитав: «Як ви [знаєте] їдиш?» По-перше, він запросив мене брати участь в їхній масонській ложі. Така людина, як нам потрібно, — вони завжди так говорять, але це не має значення. Я ніколи до масонів не належав. І він розповідає ситуацію: він сирота з родини, де батьки були наркоманами, і його взяла на виховання єврейська родина, що мала якийсь свій бейгльшоп, щось таке в Нью-Йорку. Вони говорили їдишем, і це була мова сім'ї. І він — як я, начебто ми знали одне одного все своє життя. Тому він сказав: «Ви — наша людина». Я єврей, ви ж не приймаєте євреїв, кажу. Які дурниці, каже він, я теж єврей!

Що стосується їдишу, то ось ця чернівецька закваска, яка була, привела до того, що 1988 року з Радянського Союзу виїхало 8 тисяч осіб. Більшість із них були з одного міста. Це місто чудове, яке повністю вціліло під час Другої світової війни. Там чудові, прекрасні квартири. Євреї мали ці квартири. Це перше, зараз друге. Були правителі в Радянському Союзі, які ненавиділи євреїв — і їдиш також. Це був Хрущов. Коли він був ще на чолі ЦК в Україні, то 1946 року видав ухвалу, яку [пізніше] опублікував Мордехай Альтшулер: у Чернівцях, значить, були спекулянтські елементи, які треба негайно виселити. Тому євреїв збирали на вулиці й відправляли на румунський кордон, щоб звільнити квартири. Найбільшим надбанням були квартири — до сьогодні.

Ілля Аксельрод: Дякую за увагу! Слідкуйте за новими випусками подкасту на всіх великих платформах. До нових зустрічей!